

ՄԱՐԱԴԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ*

DOI:10.54503/2738-277X.2024.1(21)-89

Վարդանյան Արտակ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատակից. artva@list.ru

Բանալի բառեր. Մարադայի բարբառ, խոսվածք, Նախիջևան, Գողթն, բարբառային հատկանիշներ, Վերին Ագա, Ներքին Ագա, Դեր:

Նախաբան

Նախիջևանի բարբառային բազմազանության մեջ 19-20-րդ դարերում գործածվում էին ոչ միայն տեղաբնիկ բարբառներ (Ագուլիսի, Ջուղայի, Արարատյան, Արցախ-Սյունիքի) և միջբարբառներ (Ճահուկ-Վայքի, Հյուսիսային Գողթնի), այլև 1828 թ. հաջորդող տարիներին Պարսկաստանից Նախիջևանի տարածք ներգաղթածների՝ Խոյի և Մարադայի բարբառները:

Խոյի բարբառը ընդգրկում էր պատմական Հայաստանի Վասպուրական աշխարհի Նախճավան, Այրարատ աշխարհի Շարուր և Սյունիք աշխարհի Երնջակ գավառների 33 բնակավայր, Մարադայի բարբառով էին խոսում պատմական Գողթն գավառի արաքսամերձ հատվածի ընդամենը 3 գյուղեր՝ Վերին Ագա, Ներքին Ագա և Դեր (Հավելված 1):

---

* Ներկայացվել է 17.05.2024, գրախոսվել՝ 17.06.2024:

1918-1920 թթ. իրադարձությունների նախօրյակին, երբ բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, Նախիջևանի տարածքն ընդգրկում էր շուրջ յոթ տասնյակ հայաբնակ և մասամբ հայաբնակ քաղաքներ ու գյուղեր¹:

Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության կազմավորումից հետո՝ 1924 թ., հայ բնակչության թիվը չգերազանցեց 20 տոկոսը, քանի որ պետական մակարդակով խոչընդոտվեց տարածքից գաղթած հայության՝ հայրենի բնակավայրեր վերադարձը²: Ողջ խորհրդային շրջանում այդ հանրապետության դրսևորած հետևողական հակահայ քաղաքականության հետևանքով հայերի թիվը գնալով ավելի նվազեց և 1988-1989 թթ.՝ Նախիջևանի վերջնական հայաթափման նախօրյակին, կազմում էր տարածքի ընդհանուր բնակչության ընդամենը 1,5-2 տոկոսը:

Մարաղայի բարբառը կրող հիշյալ երեք բնակավայրերում այդ օրերին ընդամենը մի քանի տասնյակ հայեր էին ապրում, որոնք բռնությամբ տեղահանվեցին 1989 թ.: Այս երեք բնակավայրերի խոսվածքները, բարբառախոսաբար, Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով ժամանակին գրանցել է մեր լուսահոգի գործընկեր Ալբերտ Խաչատրյանը³: Մեր նպատակն է գի-

¹ Ա.-Դո (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), *Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906թթ.)*. փաստական, վիճակագրական, տեղագրական լուսաբանություններով, Ե., 1907:

² А. Варданян, Изгнание коренного армянского населения из Нахиджевана.-*Зов Вушанг-сара: статьи, эссе, рассказы*, Е., 2010, с. 51-56.

³ Վերին Ագա, Ներքին Ագա և Դեր գյուղերի խոսվածքները Ալբերտ Խաչատրյանը գրանցել է 1977թ. (ԼԻ արխիվ, տետր հ. 14), բարբառախոսներ՝ Հայկանուշ Գյուլբուդադյան (ծնվ. 1910թ.), Մայրիկ Նադիրյան (ծնվ. 1899թ.), Սուրեն Սահակյան (ծնվ. 1897թ.), Եղիշե Ամիրյան (ծնվ. 1906թ.), Վարդանուշ Եսայան (ծնվ. 1912թ.): Ա. Խաչատրյանը նշում է, որ այս երեք խոսվածքները լեզվական սերտ առնչություն են ներկայացնում:

տական պատշաճ մակարդակով հավաքված նյութի ընձեռած հնարավորության սահմաններում համեմատել Նախիջևանի Գողթն գավառի հիշյալ գյուղերի խոսվածքների (այսուհետև՝ խոսվածք) և Մարաղայի մայր բարբառի հատկանիշները, որոշակի եզրակացության հանգել այս խոսվածքի՝ նոր միջավայրում ունեցած բարբառային նկարագրի վերաբերյալ:

Մարաղայի բարբառը, որպես հայերենի առանձին բարբառ, դեռևս անցյալ դարի սկզբներին ուսումնասիրել է Հրաչյա Աճառյանը⁴, ինչպես հետագայում Մանվել Ասատրյանն է առանձին մենագրությամբ ուսումնասիրել Խոյի բարբառը⁵: Գևորգ Զահուկյանը բազմահատկանիշ վիճակագրական սկզբունքի կիրառմամբ Խոյի և Մարաղայի բարբառներն ընդգրկել է մեկ բարբառային միավորում և անվանել Խոյ-Մարաղայի բարբառ հայերենի բարբառների արևելյան խմբակցության Խոյ-Մարաղայի կամ հարավարևելյան բարբառախմբում⁶:

Սույն աշխատանքում նախընտրել ենք կիրառել Հրաչյա Աճառյանի *Մարաղայի բարբառ* եզրույթը, քանի որ Գողթնի տարածքի խոսվածքը համեմատում ենք հենց Մարաղայի տարածքի մայր բարբառի հետ:

Ինչպես հայտնի է, Մարաղայի բարբառը գործածվել է Պարսկաստանի Ուրմիա լճից արևելք ընկած շուրջ մեկ տասնյակ բնակավայրերում (Մարաղա քաղաք, Շուշավա, Փեհրավա, Բինաբ, Միանբադ, Սուլդուզ, Խոջամիր, Թաղիաբադ, Սուջբուլաղ և այլ գյուղեր), որտեղ անհիշելի ժամանակներից են հայերն ապրել՝ ասորիների հետ համատեղ: 1828 թվականից հետո Մարաղայի հայության

⁴ **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Մարաղայի բարբառի*, Ե., 1926:

⁵ **Մ. Ասատրյան**, *Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը*, Ե., 1962:

⁶ **Գ. Զահուկյան**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 135:

կեսը գաղթել է Կովկաս, ներառյալ՝ Նախիջևան, Արցախ⁷: Հայտնի է, որ Նախիջևանի Վերին և Ներքին Ազաներ և Դեր գյուղեր ժամանակին հայեր են ներգաղթել Մարաղայի Սուլդուզ գյուղից⁸:

Տեղանունների ստուգաբանություն

Կարծիք կա, որ *Ազա* տեղանունը, վերջնահնչյունի անկմամբ, բխում է Գողթնի պատմական *Ազատ* քաղաքի անվանումից⁹, մանավանդ աշխարհագրորեն հենց հնագույն այդ քաղաքատեղիի տարածքում են տեղադրված Վերին Ազա (Yuxarı Aza), Ներքին Ազա (Aşağı Aza, Azadkənd) և Դեր (Dər, Darkənd) գյուղերը, որոնց տարածքում և մեծակա դաշտերում պահպանվել են պատմական քաղաքի որոշ հատվածներ, ոչ հեռու՝ նաև Ազատ բերդը:

Ազային հարևան *Դեր* գյուղի, ինչպես նաև ոչ հեռու գտնվող *Դիսար* (Başkənd) գյուղի անվանումներն էլ ամենայն հավանականությամբ կապված են պատմական *Դեդիսար*¹⁰ տեղանվանը և վերջինիս ամփոփված ձևերն են:

Դիտարկումներ

Հիշյալ երեք գյուղերի խոսվածքում Մարաղայի բարբառին խիստ բնորոշ հնչյունափոխական օրենքները (բառասկզբի ձայնեղ պայթականների և պայթաշփականների խլացում, Աճառյանի օրենք, *ü, ö, ü* քմային ձայնավորների և *q, k, p* քմային բաղաձայնների առկայություն, ձայնավորների ներդաշնակություն, գաղտնա-

⁷ Հ. Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 10:

⁸ Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Ե., 1988, էջ 85:

⁹ Ա. Այվազյան, *Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը. Գողթն գավառ*, հ. Գ, Ե., 2007, էջ 66:

¹⁰ Ա. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 67-68:

վանկի լիաձայնություն, բառասկզբի *հ* հնչյունի դիմաց՝ *խ*, օտար բառերի բառասկզբի *ջ*-ի դիմաց՝ *չ*, վերջնավանկային շեշտ և այլն) ընդհանուր առմամբ պահպանվել են: Այնուամենայնիվ, կան հնչյունական հատկանիշների որոշակի առանձնահատկություններ, որոնք դրսևորվել են հետագայում՝ նոր միջավայրում:

Հրաչյա Աճառյանը Մարաղայի բարբառին վերաբերող «Քննություն Մարաղայի բարբառի» հիմնարար աշխատանքում նշում է ձայնավորների և երկբարբառների բավական հարուստ համակարգ՝ 11 ձայնավոր (*ա, օ, ու, է, ի, ի', ը, ը', ü, ö, iii*) և 6 երկբարբառ (*ը^է, ը^ի, ու^է, ու^ի, օ^է, օ^ի*), բաղաձայնական համակարգում՝ 34 հնչյուն, ներառյալ՝ գրական արևելահայերենի բաղաձայններից տարբերվող *զ', կ', ք'* քմայինները, ինչպես նաև *ւ, յ* հնչյունները:

Նոր միջավայրում, սակայն, բոլոր երկբարբառները և *ի', ը'* ձայնավորները վերացել են (ոսկի > *վժսկի* > *վէշհի*, ամիս > *ամըս* > *ամիս*, անձրև > *անձրվըր* > *անձվիր*, եղբայր > *ախպըր* > *ախպեր*, խաւիժ > *խաւըժ* > *խաւիժ*, թագաւոր > *թաքաւըր* > *թաքաւեր*), իսկ *զ', կ', ք'* քմային բաղաձայնները համապատասխանաբար վերածվել են *ջ, ճ, չ* պայթաշփականների: Փաստորեն, մեկուկես դարի ընթացքում նոր միջավայրում այդ երևույթը դարձել է համատարած՝ գինի > *կ'ինի* > *ճինի*, գարի > *կ'ւրի* > *ճւրի*, գերեզման > *կ'երէզման* > *ճերէզման*, բակ > *պսկ* > *պսճ*, վառեակ > *վառէկ* > *վառէճ*, կես > *կէս* > *ճես*, ոսկի > *վէսկի* > *վէշհի*, քոյր > *քոիր* > *չոիր*, քորել > *քուրել* > չօրել, ականջ > *սնզսնջ* > *սնջսնջ*, կարենալ > *զսրսնլ* > *ջսրսնլ* և այլն: Ի դեպ, հնչյունափոխության վերջին երևույթի նախանշանները դեռևս անցյալ դարասկզբին Մարաղայի բարբառում նկատել է Հրաչյա Աճառյանը: Նա նշում է. «Նկատելի ձայնաբանական երևոյթ է, որ այս *զ', կ', ք'*

ձայները արդեն սկսել են դառնալ ջ, ճ, չ: Միևնույն ընտանիքում երկու հնչյունն էլ կայ: Շատ հետաքրքիր է դիտել նոր սկսուող ձայնաբանական երևույթի ընթացքը: Տեղացիք ձայնափոխությունը նկատում են և այդպես հնչողներին պակասաւոր կամ լեզուն քաղցր են համարում:¹¹:

Խոսվածքում վերացել է նաև *չ* հնչյունը՝ վերածվելով *վ*-ի՝ *խաւըժ > խավիժ, չոււան > չուվան, շոււար > շուվար*:

Մարաղայի բարբառի ա/ւն որոշիչ հոդը խոսվածքում հարազատորեն պահպանվել է՝ *մարթա, ճէտինս, կուլօխս, պէրսնս* և այլն:

Հոգնակերտ ամենակիրառական *քէր* մասնիկը, ենթարկվելով հնչյունափոխության, նույնպես պահպանվել է՝ ականջներ > *անգ'անշ-քիր > անջանշէր*, ջրաղացներ > *ճանդանշքիր > ճանդանշէր*, կայծակներ > *կէճաթքիր > կէճաթչէր*, աղջիկներ > *ախչիքիր > ախչիչիր* և այլն:

Հրաշյա Աճառյանը նշում է, որ Մարաղայի բարբառում *բաղաձայն+ն* վերջավորությամբ բառերում *ն*-ն «ընկնելու վրա է»։ խոսվածքում այն լիովին ընկել է՝ *տուռէր, ակէր, յէգէր, ծընգէր, մուկէր* և այլն:

Լիարժեք պահպանվել են բացառականի *էն* և գործիականի *օվ* վերջավորությունները:

Ես, դու, մենք, դուք անձնական դերանունների տրականները տարբերվում են հնչատարբերակներով՝ *ինձի, քէգի, միգի, ծիգի - ինձը, չէգը, մէգը, ծէգը*:

Անկատար դերբայը կազմվում է *լ(ի)* վերջավորությամբ և կրրկին տարբերվում հնչատարբերակներով՝ *սիրէլ(ի)//սիրալ իմ, իս, ի, ինք, էք, ին - սիրալ իմ, իս, ք, ինչ, էչ, ին*:

¹¹ Հ. Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 21:

Ապառնի դերբայը նույնպես հնչատարբերակված է՝ *ասալու//ասալը իմ//ոււմ, իս//ուս, ի//ու, ինք//իք, էք, ին - ասալը իմ/, իս, ը//ու, ինք, էք, ին*:

Օժանդակ բայով կազմվող ժխտականը նախադաս է՝ *չիւմ, չիս, չի, չինք, չէք, չին տալը//տալի - չիւմ, չիս, չի, չէք, չին տալը*:

Անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքը կազմվում է *ւ-*ով՝ *խըմամ, խասամ*։ Երևույթը բնորոշ է շրջակա՝ Նախիջևանի և Վասպուրականի տարածքի բարբառների մեծ մասին:

Ընդհանուր առմամբ, կարելի է ասել, որ խոսվածքի հոլովման և խոնարհման համակարգերը հիմնականում համապատասխանում են Մարադայի բարբառի համակարգերին՝ սակավաթիվ առանձնահատկություններով: Ի դեպ, այդ առանձնահատկությունների մի մասն էլ զուգահեռ ձևերով առկա է նաև մայր բարբառի խոսվածքներում:

Մի քանի խոսք խոսվածքի բառապաշարի մասին. այն գրեթե անադարտորեն պահպանել է մայր բարբառի բառապաշարը, առկա են միայն որոշ տարբերություններ՝ մոտավորապես բառապաշարի 10 տոկոսի հաշվարկով: Օրինակներ՝ *ճըղըզ-խազ* («գիծ»), *փաջա-էրթիս* («երդիկ»), *նավդան-ձօրնակաթ* («ջրհորդան»), *յապպա-չնրնւմ* («աթար»), *մնքնւ-կուկուրուզ* («եգիպտացորեն»), *չոյչոյնդոյր-պնւ-գուկ* («բագուկ»), դադդդան-ադինջ («եդինջ»), *արագիլի խաց-փնր-փինն* («փիփերթ»), *դըմրըղ-մանջիր* («փոցխ»), *սնջնյ-ծէրնօց* («ձեռնօց»), *լնդնր-ճիլօ* («նիհար»), *չըրթըղ-պիճ* («գարեկ») և այլն: Որոշ բառեր էլ պահպանվել են ուղղակի հնչունափոխված՝ *ճնրխսնկ-ճնրխսնճ* («ճախարակ») *ունգուզ-սնգօզ* («ընկույզ»), *խսնգնլ-խազալ* («աշնան չոր տերև»), *չնխկըլն-չնկնլն* («խակ ծիրան»), *ճուչ-ճօջ* («մեծ») և այլն:

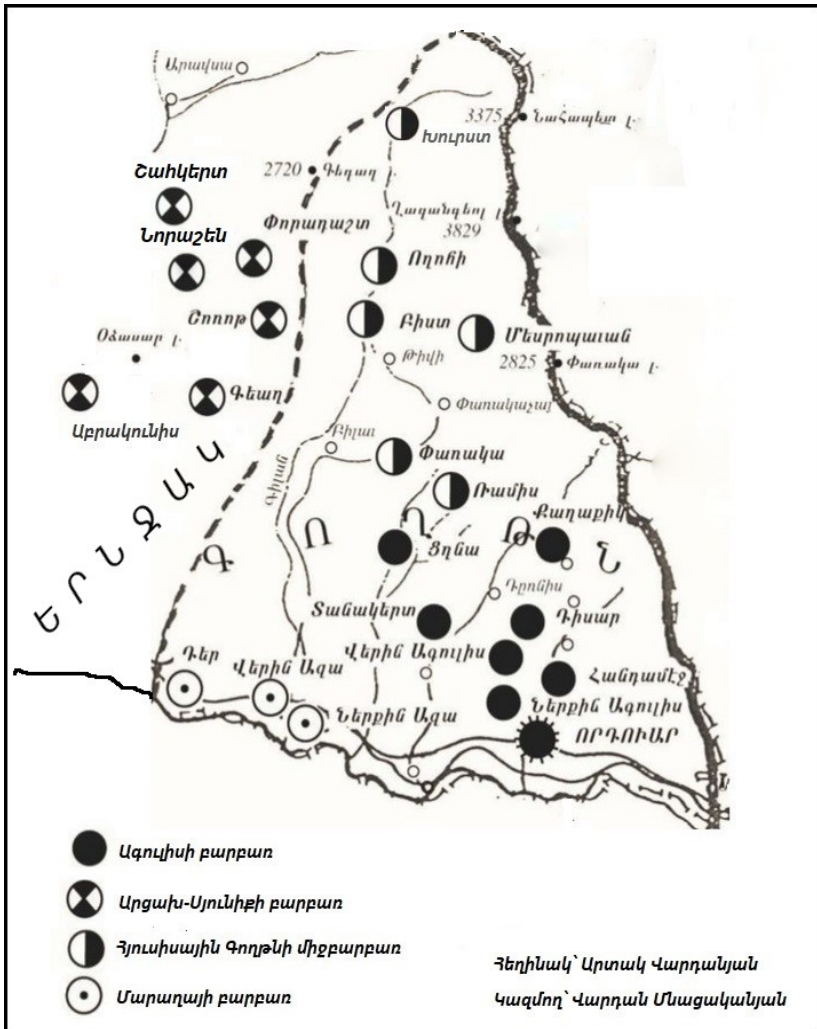
Եզրակացություն

Այսպիսով՝ 19-րդ դարում Պարսկաստանի Մարադայի շրջանից Նախիջևանի Գողթն գավառի Վերին Ազա, Ներքին Ազա, Դեր գյուղերում վերաբնակված բնակիչների խոսվածքի և Մարադայի բարբառի բարբառային հատկանիշների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ մայր բարբառը նոր միջավայրում հիմնականում պահպանվել է: Մասամբ փոփոխության է ենթարկվել հնչյունական համակարգը (երկբարբառների պարզեցում, *q*, *q'*, *p'* քմայինների փոխարինում *g*, *č*, *z* պայթաշփականներով, *z* հնչյունի բացակայություն և այլն): Խոսվածքի հոլովման և խոնարհման համակարգերը հիմնականում համապատասխանում են Մարադայի բարբառի համապատասխան համակարգերին՝ սակավաթիվ առանձնահատկություններով: Անադարտորեն պահպանել է նաև մայր բարբառի բառապաշարը՝ որոշ տարբերություններով:

Կարելի է եզրակացնել, որ Նախիջևանի տարածքի ութ բարբառների թվում մինչև անցյալ դարի երկրորդ կեսը հարազատորեն պահպանվել և գործածվել են նաև Մարադայի բարբառի խոսվածքները՝ հնչյունաբանական, ձևաբանական և բառապաշարային ոչ մեծ առանձնահատկություններով:

Հավելված 1

ՄԱՐԱՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԸ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱ
ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Օգտագործված գրականություն

Ա.Դո (Տէր-Մարտիրոսեան Յ.), Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906թթ.), փաստական, վիճակագրական, տեղագրական լուսաբանություններով, Ե., 1907:

Աճառեան Հ., Քննություն Մարաղայի բարբառի, Ե., 1926:

Այվազյան Ա., Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը. Գողթն գավառ, հ. Գ, Ե., 2007:

Ասատրյան Մ., Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Ե., 1962:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., 1988:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութեր. Մարաղա (Իրան), ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արխիվ, տետր հ. 358:

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութեր. Վերին Ազա (Նախիջևան), ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արխիվ, տետր հ. 14:

Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

Варданын А., Изгнание коренного армянского населения из Нахиджевана.-Зов Вишапасара: статьи, эссе, рассказы, Е., 2010.

Vardanyan Artak - Subdialects of the Artsakh-Syunik dialect in the Territory of Nakhijevan.-The article is devoted to a comparison of the dialectal characteristics of the Maragha dialect with the general dialect of the residents who moved to the villages of Verin Aza, Nerkin Aza, Der Gokhtn province of Nakhijevan in the first half of the 19th century from the Maragha region of Persia. The study shows that the mother dialect was largely preserved in the new environment. The phonetic system underwent partial changes (simplification of diphthongs, replacement of palatal *q'*, *l'*, *p'* with

affricates ջ, ճ, չ, absence of sound լ, etc.). The dialect's declension and conjugation systems basically correspond to the corresponding systems of the Maragha dialect, with few peculiarities. The vocabulary of the mother dialect has also been preserved in its immaculate form, with a limited number of differences.

It can be concluded that among the eight dialects on the territory of Nakhijevan, until the second half of the last century, the dialects of the Maragha dialect, with minor phonetic, morphological and lexical features, were also preserved and used.

Keywords: Maragha dialect, Subdialect, Nakhijevan, Goghtn, Dialect features, Verin Aza, Nerkin Aza, Der.

Vardanyan Artak, PhD in Philology, Institute of Language named after H. Acharyan of NAS RA, Senior Researcher.

Варданян Артак – Говоры Марагинского диалекта на территории Нахиджевана. – Статья посвящена сравнению диалектных признаков Марагинского диалекта с общим говором жителей, переселившихся в села Верин Аза, Неркин Аза, Дер Гохтнской провинции Нахиджевана в первой половине XIX веке из Марагинской области Персии. Исследование показывает, что мать-диалект в основном сохранился в новой среде. Частичному изменению подверглась фонетическая система (упрощение дифтонгов, замена палатальными q' , $\check{y}$, p' на аффрикаты ջ, ճ, չ, отсутствие звука լ и т. д.). Системы склонения и спряжения говора в основном соответствуют соответствующим системам Марагинского диалекта, с малочисленными особенностями. Лексика мать-диалекта также сохранилась в беспорочном виде, с ограниченным числом различий.

Можно сделать вывод, что среди восьми диалектов на территории Нахиджевана до второй половины прошлого века сохранялись и употреблялись также говоры Марагинского диалекта, с незначитель-

---

ными фонетическими, морфологическими и лексическими особенностями.

Ключевые слова: Марагинский диалект, говор, Нахиджеван, Гохтн, диалектные признаки, Верин Аза, Неркин Аза, Дер.

Варданын Артак, кандидат филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, старший научный сотрудник.